

АБУ НАСР ФОРОБИЙ - ҚОМУСИЙ АЛЛОМА

*Собиржон ИСМОИЛОВ,
фалсафа фанлари номзоди, доцент*

Абу Наср Форобий-Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон ал-Форобий нафақат Марказий Осиё ва Шарқнинг, балки бутун инсониятнинг буюк мутафаккири, қомусий олими ва файласуфидир.

Абу Наср Форобий 873 йил Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш жойидаги Восинж қишлоғида ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. У кейинчалик Фороб, Шош, Бухоро, Самарқанд, Марв, Бағдод, Дамашқ шаҳарларида яшаган ва ўқиган.

Форобий ўша даврда халифалик ва илм маркази бўлган Боғдод шаҳрига кўчиб боради. Унинг Боғдод шаҳрида яшаган вақти халифалар ал-Муътадид (892-902), ал-Муқтафий (902-908) ва ал-Муқтадир (908-932)ларнинг ҳукмронлик даврига тўғри келади [1:235]. Форобий 941 йили Дамашқ шаҳрида вафот этган.

Форобий қадимги юнон фалсафаси билан чуқур шуғулланиб, Аристотель асарларига жуда кўп шарҳлар ёзади. Бу шарҳлар Аристотель фалсафасидаги тушуниб бўлмайдиган, кийин масалаларни ойдинлаштирган, одамларни қадимги юнон фалсафаси билан таништирган. Шунинг учун Шарқда Биринчи муаллим (Муаллими аввал) деб Аристотелни аташган бўлса, Форобийни Иккинчи муаллим (Муаллими соний) деб ном беришган.

Форобий Марказий Осиё халқларининг буюк донишманд файласуфи ва қомусий олимидир. Форобий том маънода буюк донишманд бўлиб, жуда кўп фан тармоқлари: фалсафа, сиёсат, тарих, ахлоқ, нафосат, мантиқ, мусиқа, риёзиёт, табобат, ҳандаса, астрология, физика, физиология, кимё, поэтика, педагогика, араб тили билан шуғулланган.

Турк олими Аҳмад Оташ Форобий асарлар библиографиясини тузиб, унда Форобийнинг 160 [7:18] асари номини келтирган. Улардан 112 [3:213-219] тасини номлари “Фозил одамлар шаҳри” китобининг иловасида келтирилган.

Шарқшунос олим Исмагулла Абдуллаев Форобий меросини қуйидаги тартибда бўлиш мумкинлигини қайд этган [8:19]:

1.Фалсафа ва умуман билишнинг асосий, умумий ва бошланғич масалаларига бағишланган асарлар.

2.Табиатшунослик илми ва амалий фаолият ва турли касб-ҳунар масалаларига оид асарлар.

3.Филология, шеърят, хуснихат, нотиклик санъати ва мусиқага оид асарлар. Бунга “Калом фиш-шеър вал-қавафий” (Шеър ва қофия ҳақида сўз), “Ритмлар классификацияси” (Китоб фи ихсоил ибқоъ) асарлари киради.

4.Ахлоқ-одоб, ижтимоий ҳаёт ва давлатни бошқариш каби масалаларга бағишланган рисола ва китоблар: Бунга: 1) “Китоб сиёсат ал-мадина” (Шаҳарни бошқариш китоби). 2) “Китоб мабодиу ором аҳли мадинат ал-фазила” (Фозил шаҳар аҳолисининг бошланғич қарашлари ҳақида китоб). 3) “Китоб маойиш вал ҳуруб” (Ҳаёт ва уруш ҳақида китоб). 4) “Рисола фи танбех ало асҳоби-с-саода” (Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида рисола). 5) “Китоб фи ижтимоат-ил-мадина” (Шаҳар жамоалари ҳақида китоб) кабилар киради.

Форобийнинг “Уюн ал-масал” (Масалалар чашмаси) ва “Рисола фи фусус ал-ҳикам” (Ҳикмат гавҳарлари ҳақида рисола) каби асарлари Форобий дунёқарашининг дурдоналари ҳисобланади [8:19].

Форобий ўзининг сермахсул илмий ижодида ўз давридаги маълум фанларнинг деярли барчасига оид асарлар яратиб, уларда фундаментал тадқиқотлар ва натижаларга эришди, фалсафанинг барча соҳалари билан шуғулланди. Форобий дунёқарашининг яқунловчи қисми, сўнгги мақсади - инсон жамоаси, инсоннинг ижтимоий моҳияти, унинг кутган орзу-умидлари, исоний муносабатлар, умуминсоний қадриятларнинг

устуворлигига эришилган фукарлар жамиятини қуриш масалаларидир, деб кўрсатади форобийшунос олим М.Хайруллаев [6:246].

Форобий фан тарихида қуйидаги тарихий вазифаларни бажарган буюк мутафаккирдир.

1. Форобий Марказий Осиё фалсафий фанларининг отаси ва асосчисидир. Агар дунё фалсафасининг отаси Арасту, Араб фалсафасининг отаси Ал-Киндий бўлса, Марказий Осиёда бу вазифани Форобий бажарган.

2. Форобий нафақат туркий халқларнинг билимдон мутафаккири, балки у дунё илм аҳли тан олган мутафаккирлардан биридир.

Араб мутафаккирлари Форобий ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган:

Заҳириддин ал-Байҳақий: “Шайх Абу Наср ал-Форобийнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон бўлиб, асли Туркистоннинг Фороб деган жойидан. “Иккинчи муаллим” деб тахаллус олган. Ислом ўлкалари олимлари орасида ундан олдин бунчалик ўтқир одам бўлмаган эди”.

Ибн ал-Қифтий: “Абу Наср ал-Форобий Мовароуннаҳрдаги турк шаҳарларидан бири бўлмиш Форобдан чиққан файласуф. Бу киши мусулмонлардан етишиб, тан олинган ҳаким саналади, Ироққа боради ва Бағдод шаҳрида туриб қолади. Абу Наср бу шаҳарда Юзҳанно ибн Хийлондан ҳикмат илмларини ўрганади. Файласуф Юҳанно ибн Хийлон халифа ал-Муктадир замонида Мадина ас-Салом бўлмиш Бағдодда вафот этган. У ерда Абу Наср бу кишидан фойдаланди ва ўша даврда тенги йўқ одам бўлиб етишди” [3:192].

Ибн Халликон: “Абу Наср Форобий мантиқ, мусиқа ва бу иккала фандан ташқари яна бир қанча соҳаларга оид асарлар муаллифи ҳамда у мусулмонларнинг энг йирик файласуфларидан саналади” [3:200-201].

“Ал-Форобий мусулмонлардан чиққан чин файласуф эди” [3:202].

Ибн Аби Усайбиа: “Абу Наср бир қанча вақт Бағдодда бўлади, кейин Шомга кўчади ва то вафот этгунга қадар ўша ерда туриб қолади. Раҳматлик етук файласуфлардан, фозил донишмандлардан эди, ҳикматга оид фанларни мукамал биларди. У риёзий (математика) илмларга моҳир, покиза, йирик аллома, мол-дунё билан иши йўқ, ҳоксор одам эди; у ўлмас овқатга чидаб турадиган серқаноат киши эди, унинг феъл-атвори худди қадимги файласуфлар одобига ўхшарди” [3:205].

3. Форобий то Х асргача бўлган туркий мутафаккирлар орасида энг кўп, 160 та турли фан соҳаларига оид асарлар ёзган. Улардан энг машҳурлари қуйидагилардир:

“Фозил одамлар шаҳри”,

“Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола”,

“Илмлар тавсифи”,

“Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз”,

“Фалсафага изоҳлар”,

“Мусиқа ҳақида катта китоб”,

“Инсон аъзолари ҳақида рисола”,

“Риторика ҳақида китоб”,

“Шеър ва қофиялар ҳақида сўз”,

“Фазилатли хулқлар” ва бошқалар.

4. Форобий Марказий Осиё тарихида биринчи бўлиб, ислом таълимоти асосида “Комил инсон” концепциясини ишлаб чиқди. У ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида “Ўзида ўн икки туғма хислатни бирлаштирган кишигина ахлокли одам бўла олади. [7:73-74] - деб кўрсатиб ўтади. Бу фазилатлар бугунги кун баркамол авлод камолотида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

№	Абу Наср Форобий “Фозил инсон” фазилатлари хақида	“Фозил инсон” фазилатларининг бугунги кун талқини
1	(биринчидан), бундай одамнинг барча органлари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу органлари билан бажармоқчи бўлган барча ишларини осонлик билан амалга ошира олсин;	соғлом
2	(иккинчидан), барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади ва айтилган фикрининг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин;	фаросатли
3	(учинчидан), хотираси жуда бақувват булсин, кўрган-эшитган, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин;	хотираси кучли
4	(тўртинчидан), зехни шу даражада тез ва ўткир бўлсинки, бирор нарсанинг аломатини сезиши билан, бу аломат нимани билдиришлигини тездан билиб олсин;	ўткир зехнли
5	(бешинчидан), сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин;	сўзга чечан
6	(олтинчидан), билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчашни сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин;	билимли
7	(еттинчидан), овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз - бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликдан жирканадиган бўлсин;	кўзи тўқ
8	(саккизинчидан), ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин;	ҳақиқатгўй
9	(тўққизинчидан), руҳи ғурурли ва ўз виждонини кадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга интиладиган бўлсин;	ғурурли
10	(ўнинчидан), дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин;	иродали
11	(ўн биринчидан), ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, -гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларини; барчага тақдим этган ҳолда, одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсизлик натижаларини йўқотадиган, уларга йул қўймайдиган бўлсин;	адолатпарвар
12	(ўн иккинчидан), адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзбилармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай; адолатсизлик, пасткашлик олдида қатъий сўзлик бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, кўркмас, жасур бўлсин, кўркиш ва ожизликни билмасин.	мард

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов ёзганидек: “Мавароуннахрнинг мусулмон маданияти этник сабр-тоқат ва бағрикенглик руҳини ўзида акс эттирди. Унинг Форобий ва Ибн Сино асарларида ўз инъикосини топган идеали-Фозил кишилар шаҳри нафақат диний асосда, балки маданий ва ахлоқий негизда ҳам уюшган одамларнинг ҳамжамиятидан иборат бўлганлиги тасодифий ҳол эмас” [5:144].

5. Форобий серқирра, том маънодаги буюк мутафаккирки, у фалсафа, фалакиёт, тиббиёт, ахлоқ, мусиқа, сиёсат, риёзиёт, риторика, шеър санъати тўғрисида асарлар ёзди. У яратган мусиқа ҳақидаги китоблар ва “Қонун” мусиқий асбоби эса аккард мусиқаси тарихидаги муҳим воситалардан бири бўлиб келмоқда.

6. Манбаларда қайд этилишича, Форобий Марказий Осиёдаги биринчи рақамли тилшунос олимдир. У 70 га яқин тилни билган ва луғатлар тузган. Асосий асарларини ўзи турк бўла туриб, араб тилида яратган.

Ибн Халликон ёзади: “Абу Наср Бағдодда араб тилини ўрганишга киришиб, уни жуда мукамал билиб олади. Кейин бу тил орқали у ҳикмат-фалсафий илмларни ўрганишга тушади” [3:201].

7. Форобий Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб илмлар таснифи билан машғул бўлган. У 30 дан ортиқ фанлар таърифи, таснифи ва аҳамиятини кўрсатиб берган.

Форобий ўзининг “Ихсо ал-улум” асарида илмларнинг қуйидаги структурасини келтиради [3:7]:

1. Тил ҳақидаги илм. У етти бўлимдан иборат бўлиб, грамматика, поэтика, турли ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади.

2. Мантиқ. Саккиз бўлимдан, жумладан тушунча, муҳокама, хулоса ҳамда муҳокама методига тааллуқли силлогистика, диалектика, софистика ва бошқалардан иборат беш бўлимни ўз ичига олади.

3. Математика, етти мустақил илм: арифметика, геометрия, оптика, сайёралар, музика, оғирлик, механика ҳақидаги илмлардан иборат.

4. Илм ат-табиий ва илм ал-илоҳий - табиий ва илоҳий илмлар ёки метафизика.

5. Сиёсат илми (илм ал-маданий - шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми), юриспруденция (фикх) ва мусулмон теологияси (калом).

8. Форобий Шарқда биринчилардан бўлиб инсоннинг бахт-саодатга эришиш йўлини назарий ишлаб чиқди ва бу йўлни “Буюк кишилар нақлларида” рисоласида: “... илмни дарс ва ўқиш орқали, ҳунарни ўрганиш ва кунт орқали қўлга киритиш мумкин бўлганидек, бахт-саодат ҳам юксак мақсад бўлиб уни фақат фазилатли меҳнат орқалигина қўлга киритиш мумкин” [2:121] - деб таърифлайди. Бошқа бир “Жисмлар ва акциденцияларнинг ибтидоси ҳақида”ги асарида: “Инсонлик моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади...”

Инсоний вужуддан мақсад - энг олий бахт-саодатга эришувдир; аввало у бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак. Сўнгра бу бахт-саодатга олиб борадиган иш - амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса бахт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим бўлади” [2:138], деб ёзса, бошқа ўринда: “Бахт-саодатга эришув йўлида нимаики (ахлоқ, касб-ҳунар кабилар) ёрдам берса, уни сақламоқ ва мустаҳкамлаш, нимаики зарарли бўлса, уни фойдали нарсага айлантиришга ҳаракат қилиш зарур” [2:139], деб ёзади.

Хулоса қилиб айтганда, буюк мутафаккир ва улуғ донишманд Абу Наср Форобий бир қатор фан соҳаларда илмий ишлар яратди ва алоҳида эътибор билан жамиятни ўрганди. У инсон ва инсоният бахтли яшаши учун юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлишлигини бу жараёнда миллий ва умуминсоний қадриятларга амал қилиш лозимлигини илмий асослаб берди. Айниқса, унинг “Фозил инсон”нинг 12 сифат-мезонларини ишлаб чиққанлиги, барча жамият ва давлатлар учун комил инсонни камол

топтириш андозаси, бугунгу кун баркамол авлодларини камол топтиришнинг мезонига айланди.

И.Каримов таъкидлаганидек, “X асрнинг комусий алломаси Абу Наср Форобийни замондошлари, универсал билимларга эга бўлгани боис, “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий қарашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машҳурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиши ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади. Форобий асарларининг асосий қисми кўплаб Европа ва Шарқ тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунга қадар чуқур тадқиқотлар мавзуси бўлиб келмоқда” [4:1-2].

Буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий ҳаёти ва меросига мурожаат этиш, файласуфлар, сиёсатчилар ва барча зиёлилар олдига қўйилаётган ҳуқуқий-демократик, фуқоролик жамиятини барпо этиш ва миллий мафқурани яратиш вазифаларини бажаришда муҳим восита, омил бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Абдуҳалимов Б. “Байт ал-ҳикма” ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). -Т.: О’zbekiston, 2010.
2. Абу Наср Форобий. Рисолалар. -Т.: Фан, 1975.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
4. Каримов И.А. Аждодларимизнинг бебаҳо мероси-абадиятга дахлдор маънавий хазинадир. “Халқ сўзи” газетаси. 2014 йил 16 май № 95 сон.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
6. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Т.: Ўзбекистон, 1971.
7. Хайруллаев М. Форобий: (Ҳаёти ва илмий мероси). -Т.: Ўзбекистон, 1991.
8. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ Марказий Осиёда Ислоҳ маданияти. Қисқача маълумотнома. -Т.: Шарқ, 2005.